

BOEKBESPREKINGEN

Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700.* 423 blz., geïll. Uitgeverij Verloren, Hilversum 1990, ISBN 90 6550 320 X f45.

Zoals bekend slaagden de calvinisten er na de Opstand niet in de status van staatskerk te verkrijgen; daarvoor was de religieuze pluriformiteit in de Republiek en met name in Amsterdam te groot. Ondanks talrijke traktaten, pamfletten, synodale resoluties, en verzoekschriften aan de Staten Generaal om de hele natie de calvinistische normen en waarden op te leggen, bleef de zeggenschap van de rechtzinnige predikanten over geloofsopvatting en levenswandel beperkt tot lidmaten van de eigen gemeente. In de enorme rechtspluriformiteit die de Republiek kenmerkte bezaten ook de verschillende kerkgenootschappen de mogelijkheid tot conflictbeheersing en 'rechtspraak', of beter gezegd, een vrijwillige onderwerping van de lidmaten aan de kerkelijke tucht. Wie zich bijvoorbeeld schuldig maakte aan diefstal, openbare dronkenschap of prostitutie en aangesloten was bij de gereformeerde gemeente kon rekenen op een bestraffend ingrijpen van de kerkeraad, los van een eventuele vervolging door het wereldlijk gezag. De werking van de tucht van de gereformeerde gemeente van Amsterdam tijdens de Gouden Eeuw is het onderwerp van de fascinerende dissertatie van Herman Roodenburg, die hierop vorig jaar aan de VU promoveerde. Roodenburg baseerde zijn studie op de kerkeraadsnotulen van de gereformeerde gemeente, een rijke en nog nauwelijks aangeboorde bron die een schat aan informatie bevat over het dagelijks leven in die tijd.

Na de Alteratie van 1578 veranderde er in religieus opzicht in Amsterdam veel. Roodenburg toont echter aan dat er in de betekenis van de avondmaalsviering voor katholieken en protestanten een continuïteit te bespeuren valt. De aan de communie verbonden noties van broederschap, onderlinge liefde en verzoening bleven centraal staan, maar golden niet langer voor de hele stedelijke gemeenschap, maar slechts voor de eigen parochie. Dit laatste was cruciaal voor de uitoefening van de kerkelijke tucht. Iemand die in de ogen van de kerkeraad een zonde had begaan, werd de 'censuur' aangezegd, dat wil zeggen werd uitgesloten van de avondmaalsviering. Hoe ging zo iets in zijn werk? Tijdens de wekelijkse vergaderingen van de kerkeraad vormden berichten over wangedrag van lidmaten een vast agendapunt. Als na onderzoek de geruchten juist bleken te zijn, kreeg de dader een waarschuwing, of in geval van ruzie de mogelijkheid zich met zijn of haar opposant te verzoenen. Na herhaling of gebleken onwil werd de dader vanaf de kansel een vermaning gegeven, en als deze zijn levenswandel dan nog niet verbeterde volgde een eenmalige of langdurige uitsluiting van het avondmaal. Het doel

hiervan was tweeledig. Centraal stond het berouw van de zondaar en zijn verzoening met de avondmaalsgemeenschap. Afsnijding diende om de dader diens zonden te laten overdenken, en de avondmaalsgemeenschap en het 'lichaam Christi' niet door een 'verrot lidmaat' te laten aanstasten. Daarnaast had deze vorm van bestraffing ook een onmiskenbaar exemplarisch karakter. Tijdens de kerkdienst kon iedereen zien wie er van de gemeente was afgesneden en Roodenburg toont dan ook aan hoe sterk noties van eer en goede naam tijdens de bestraffing een rol speelden.

Welk gedrag werd door de kerkeraad niet getolereerd? Uit de door de auteur bestudeerde bronnen blijkt dat vooral - vermeende - onrechtzinnigheid streng bestraft werd. Met name aan het begin van de 17e eeuw, toen de geloofsgemeenschap nog relatief klein was en de concurrentie van andere religies groot, werden lidmaten die sympathiseerden met katholicisme, lutheranisme, anabaptisme en jodendom hard aangepakt. Zo werd in 1673 het bekeerde joodse echtpaar Simon Samuels en Hester Palache voor een jaar uitgesloten van de avondmaalsviering, omdat ze onder druk van hun familie hun drie zoons hadden laten besnijden, en herhaaldelijk 'paesbroot' zouden eten. Verder werd opgetreden tegen onder andere toverij, 'hoererij' (overspel, prostitutie, voorechtelijke gemeenschap etc.), openbare dronkenschap, diefstal en dansen, dit laatste overigens tevergeefs. In zeer leesbaar proza toont Roodenburg ons een bonte stoet personen en voorvallen, die ons meer vertellen over het dagelijks leven in het Amsterdam van de 17e eeuw: het boek ruikt bij wijze van spreken naar mensenvlees. Zo lezen wij bijvoorbeeld over de voorzanger van de Oudezijds-kapel, Claes Jansz. Stamhorst, die in een bordeel gesignaleerd werd, maar volgens eigen zeggen niet wist dat dit een 'oneerlyck huys' was; hij kwam hier de collectebus legen. Maijken Kusters, vrouw van de koster, was vaak zo bedronken 'dat sij 's nachts dickmale op een cruijtwagen thuisgebracht wert'. Wie de jeremiades van de predikanten uit deze tijd leest, kan zich nauwelijks aan de indruk onttrekken dat deze de enige rechtschapenen in een ontaarde maatschappij waren. Roodenburgs studie toont aan dat dit beeld veel te eenzijdig is, en dat het disciplineringsoffensief wel terdege succes had. Blijkens de bronnen -die natuurlijk wel met enige terughoudenheid bekeken dienen te worden- was het leven in Amsterdam rond 1700 aanzienlijk minder ruw dan 100 jaar daarvoor. Het zou interessant zijn om na te gaan of bij andere confessies en in andere plaatsen een zelfde beeld is te bespeuren.

Eric Jorink

Marijke Gijswijt-Hofstra, ed., *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. 320 blz., geïll., Uitgeverij Verloren, Hilversum 1989, ISBN 90 6550 3218 f40,00.

Het beeld van ons land als tolerante natie is zo bekend dat het haast verworpen is tot een cliché: Nederland als vrijhaven voor slachtoffers van religieuze en politieke onderdrukking; het land van de gematigde straffen en gulle gaven aan landen in nood; het krakersparadijs. Naar de oorsprong en aard van dit zelfbeeld is betrekkelijk weinig wetenschappelijk onderzoek verricht, reden

voor een groep van elf historici om onder de dreigende titel *Een schijn van verdraagzaamheid* een aantal aspecten van de vermeende tolerantie aan een nader onderzoek te onderwerpen. Volgens het voorwoord was het de bedoeling om na te gaan hoe sinds 1500 'is gereageerd op als afwijkend beschouwde groeperingen, opvattingen en gedragingen.' Aan de orde komen onder andere de religieuze verdraagzaamheid ten tijde van de Republiek, de vervolging van heksen en homoseksuelen, de reacties op slavenhandel en etnische minderheden en dierenmishandeling.

De faam van Nederland op het gebied van verdraagzaamheid vindt zijn oorsprong in de *religieuze* tolerantie die hier sinds de Opstand heerste. De calvinisten streefden een intolerante staat naar Geneefs model na, maar vormden een minderheid in eigen land. Officieel genoten alleen zij vrijheid van godsdienst, maar in de praktijk moesten ze een groot aantal andere religieuze groeperingen naast zich dulden die, zolang ze zich niet al te provocerend manifesteerden, van de pragmatische regenten rustig hun gang mochten gaan. Deze politiek was voor de 17e eeuw uniek in Europa en werkte als een magneet op veelal goedgeschoolde vervolgdens elders, die na vestiging in de Republiek in niet geringe mate bijdroegen tot de economische en culturele bloei van ons land. De eerste vier - uitstekende - bijdragen in deze bundel zijn dan ook gewijd aan de tolerantiediscussie in de republiek, en de lotgevallen van wederdopers, katholieken en joden.

In het tweede gedeelte verschuift het accent naar de *morele* tolerantie. Nog een sterk religieuze component had de aanvankelijke houding ten opzichte van heksen en homoseksuelen. Een samenleving die deze groepen tolereerde kon Gods toorn over zich afroepen zo redeneerde men, en op beiden stond dan ook de doodstraf. Met de vervolging van heksen was het in ons land echter snel afgelopen. Rond 1600 werd hier het laatste doodsvonniss uitgesproken, hetgeen in Europees perspectief zeer vroeg is. 'Sodomieten' moesten echter nog ruim 200 jaar voor hun leven vrezen. Theo van der Meer beschrijft hoe deze 'grouwelyke sonde' in de 19e eeuw steeds meer als een 'ziekte' werd gezien, en hoe allerlei organisaties vanaf ongeveer 1900 bij begonnen te dragen aan de nog steeds niet geheel voltooide emancipatie. Voorzover er in de tot dusverre genoemde artikelen vergelijkingen met het buitenland werden getrokken sloeg Nederland geen slecht figuur. Dat de verdraagzaamheid wellicht schijn was, zou kunnen blijken uit het artikel van Maarten Kuitenbrouwer over de debatten over de afschaffing van slavenhandel en -exploitatie in de 19e eeuw. Deze werden respectievelijk pas in 1814 en 1861 afgeschaft, hetgeen voor een beschaafd Europees land zeer laat was. Daarbij komt nog dat er in ons land geen brede steun voor de abolitie was, en dat de afschaffing pas na Britse druk en uit praktische overwegingen tot stand kwam.

Het is echter met dit artikel dat de tot dusverre duidelijke lijn in de bundel minder helder wordt. In de laatste vijf bijdragen wordt de lijn namelijk meer doorgetrokken naar eigentijdse discussies, en het begrip 'tolerantie' naar mijn smaak wel erg ver opgerekt. Het artikel van Karel Davids over de veranderende houding ten opzichte van dierenmishandeling is fascinerend, evenals dat van Sjoerd Faber over de bronnentechnische problemen en interpretatiemogelijkheden van de geschiedschrijving over de 'kleine criminaliteit', maar het blijft wat vaag hoe dit in het kader van de rest van het boek

gezien moet worden. In het inleidende artikel spreekt Marijke Gijswijt-Hofstra van een 'ruime omschrijving' en een 'perspectivische verruiming' van het tolerantiebeprip, en noemt in dit verband mogelijke andere relevante onderwerpen als de reacties op prostitutie, alcoholisme, drugs en dienstweigeren, en de omgang met natuur en milieu. Het lijkt mij echter beter om de huidige tolerantiediscussie niet in direct verband te brengen met de religieuze verdraagzaamheid uit de Nieuwe Tijd. 'Tolerantie' en 'verdraagzaamheid' worden anders wel erg vage containerbegrippen.

Eric Jorink